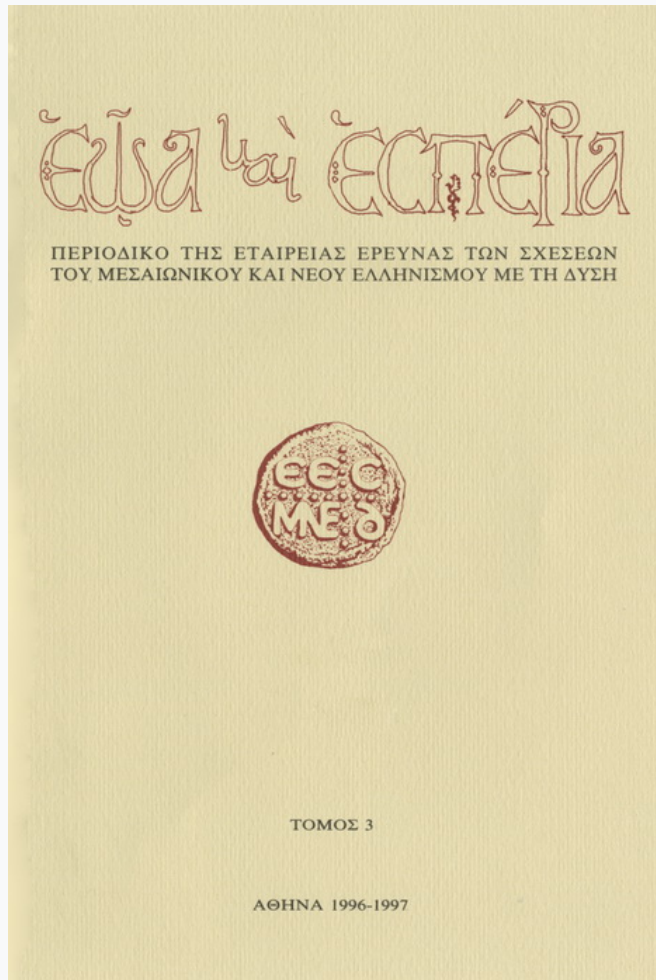

Εοα και Esperia

Vol 3 (1997)

ΟΙ ΓΝΩΜΟΔΟΤΗΣΕΙΣ ΤΟΥ ΡΑΟΛΟ SARRI ΓΙΑ ΤΗΝ
ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΚΑΙ ΤΟΥΣ ΕΛΛΗΝΟΡΘΟΔΟΞΟΥΣ
ΒΕΝΕΤΟΥΣ ΥΠΗΚΟΥΣ ΤΩΝ ΙΟΝΙΩΝ ΝΗΣΙΩΝ

ΣΤΑΘΗΣ Δ. ΜΠΙΡΤΑΧΑΣ

doi: [10.12681/eaesperia.41](https://doi.org/10.12681/eaesperia.41)

To cite this article:

ΜΠΙΡΤΑΧΑΣ Σ. Δ. (1997). ΟΙ ΓΝΩΜΟΔΟΤΗΣΕΙΣ ΤΟΥ ΡΑΟΛΟ SARRI ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΚΑΙ ΤΟΥΣ ΕΛΛΗΝΟΡΘΟΔΟΞΟΥΣ ΒΕΝΕΤΟΥΣ ΥΠΗΚΟΥΣ ΤΩΝ ΙΟΝΙΩΝ ΝΗΣΙΩΝ. *Eoa Kai Esperia*, 3, 179-193.
<https://doi.org/10.12681/eaesperia.41>

**ΟΙ ΓΝΩΜΟΔΟΤΗΣΕΙΣ ΤΟΥ ΡΑΟΛΟ SARPÌ
ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΚΚΛΗΣΙΑ
ΚΑΙ ΤΟΥΣ ΕΛΛΗΝΟΡΘΟΔΟΞΟΥΣ ΒΕΝΕΤΟΥΣ ΥΠΗΚΟΟΥΣ
ΤΩΝ ΙΟΝΙΩΝ ΝΗΣΙΩΝ**

Η παρούσα μελέτη αποτελεί συνέχεια μιας προσπάθειας για την έκδοση και την ερμηνεία των ελληνικού ενδιαφέροντος γνωμοδοτήσεων που υπέβαλλε προς τη βενετική Γερουσία ο fra Paolo Sarpi, *consultore in iure*, δηλαδή σύμβουλος της Αυθεντίας σε εκκλησιαστικά ζητήματα. Ήδη έχει προηγηθεί η συγγραφή ενός άρθρου όπου εξετάζεται η δικαιοδοσία της Ιεράς Εξέτασης στους ελληνορθόδοξους Βενετούς υπηκόους, όπως αυτή παρουσιάζεται μέσα από τα *consulti* του Sarpi¹. Τώρα η διερεύνηση επεκτείνεται και στην εξέταση των *consulti* που θίγουν ζητήματα σχετικά με τους υπηκόους *di rito greco* και την ορθόδοξη εκκλησία των Ιόνιων νησιών.

Το γεγονός ότι η δραστηριότητα και ιδιαίτερα το συγγραφικό έργο του Sarpi έχει απασχολήσει εδώ και πολύ καιρό τη διεθνή βιβλιογραφία και έχει αποτελέσει αντικείμενο εκατοντάδων μελετών δεν είναι βέβαια τυχαίο. Ο Sarpi ήταν μια προσωπικότητα με πολύπλευρη μόρφωση και καλλιέργεια, συνεργάτης και φίλος του Γαλιλαίου και άλλων επιστημόνων και επιφανών προσωπικοτήτων της εποχής και συγγραφέας της γνωστής *Ιστορίας της Συνόδου του Trento*². Το 1606 εκλέγεται στο αξίωμα του *consultore, teologo e canonista* σε μια δύσκολη στιγμή για τη Γαληνοτάτη,

* Η εργασία αυτή αποτελεί επεξεργασμένη μορφή ανακοίνωσης που εκφωνήθηκε στο ΣΤ' Διεθνές Πανιώνιο Συνέδριο (Ζάκυνθος, 23-27 Σεπτεμβρίου 1997).

1. ΣΤΑΘΗΣ Δ. ΜΠΙΡΤΑΧΑΣ, Η δικαιοδοσία της Ιεράς Εξέτασης στους ελληνορθόδοξους Βενετούς υπηκόους και ο Paolo Sarpi, άρθρο υπό δημοσίευση στον τόμο *Άνθη Χαρίτων*, που θα εκδοθεί από το Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας με την ευκαιρία της συμπλήρωσης σαράντα χρόνων από τη λειτουργία του και πεντακοσίων χρόνων από την ίδρυση της Ελληνικής Κοινότητας Βενετίας.
2. Για το έργο αυτό βλ. PAOLO SARPÌ, *Istoria del Concilio Tridentino seguita dalla "Vita del padre Paolo"* di Fulgenzio Micanzio, a cura di Corrado Vivanti, Torino 1974.

όταν δηλαδή ο πάπας Παύλος ο Ε΄ της είχε επιβάλει το *Interdetto* (πνευματικό αποκλεισμό) και η βενετική Δημοκρατία έχει άμεση ανάγκη από κάποιον ειδικό, που έχοντας σπουδάσει Κανονικό Δίκαιο θα μπορούσε να στηρίξει και θεολογικά τις θέσεις της στη διαμάχη με την Αγία Έδρα. Ο Sagri θα φανεί αντάξιος των προσδοκιών της πατρίδας του και ιδιαίτερα της πολιτικής παράταξης των *giovani*³, στην οποία ανήκε και η οποία του εμπιστεύτηκε το δύσκολο αυτό έργο. Στο διάστημα των δεκαεπτά ετών της θητείας του (1606-1623), θα ασχοληθεί με έναν ευρύτατο κύκλο θεμάτων, συγγράφοντας αδιάκοπα και υποβάλλοντας τις γνωμοδοτήσεις του στην υπηρεσία της Γερουσίας· θα σημαδέψει έτσι ως ένα βαθμό τόσο την εσωτερική, όσο και την εξωτερική βενετική πολιτική των αρχών του 17ου αιώνα. Μετά το θάνατό του, η Βενετία, συνειδητοποιώντας τη βαρύνουσα σημασία του έργου του, θα συγκεντρώσει σε ένα *corpus* όλα τα *consulti* του, τα οποία θα αποτελέσουν στο εξής υπόδειγμα για τους μεταγενέστερους συναδέλφους του μέχρι την πτώση της Γαληνοτάτης και θα επηρεάσουν τη σκέψη και το έργο τους, αναδεικνύοντας έτσι το Sagri ως τον επιφανέστερο των *Consultori*.

Η περίπτωση του Sagri παρουσιάζει ενδιαφέρον και από ελληνικής πλευράς. Μυημένος στην ελληνική γλώσσα και παιδεία, ήλθε σε επαφή με σημαντικά πρόσωπα από τον ελληνικό χώρο, όπως για παράδειγμα με το Μάξιμο Μαργούνιο, το Γαβριήλ Σεβήρο και τον Κύριλλο Λούκαρι. Η μελέτη των ιδιαιτεροτήτων της ανατολικής εκκλησίας και της ορθόδοξης πίστης άσκησε σημαντική επίδραση στη σκέψη του και τον οδήγησε στην απόφαση να προσεγγίσει χωρίς προκαταλήψεις τα προβλήματα των Ελλήνων ορθοδόξων, σε μια εποχή που η καθολική εκκλησία τους αποκαλούσε “σχισματικούς” και “αιρετικούς”. Αντιλαμβανόμενος τη χρησιμότητα της ορθόδοξης εκκλησίας και των πιστών της για την επίτευξη των στόχων της εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής της Βενετίας, αντιτάχθηκε στην ασυδοσία που είχε εμφανιστεί στην άσκηση της παπικής δικαιοδοσίας στα πλαίσια της αναμορφωτικής και αντιμεταρρυθμιστικής προσπάθειας της καθολικής εκκλησίας μετά τη σύνοδο του *Trento* και συνεχίστηκε με περισσότερη δριμύτητα το 17ο αιώνα· πρότεινε δε την

3. Οι *giovani* με την υποστήριξη των δόγηδων Nicolo Da Ponte (1578-1585) και Leonardo Donà (1606-1612) υπερίσχυαν των *vecchi* στο βενετικό πολιτικό προσκήνιο στα τέλη του 16ου και στις αρχές του 17ου αιώνα και σε αντίθεση με αυτούς (δηλ. τους *vecchi*) προσπάθησαν να κρατήσουν τη Βενετία έξω από τη ζώνη επιρροής της Ρώμης, αντιτιθέμενοι σε όλες τις παπικές επιταγές που θεωρούσαν ότι έθιγαν τα κρατικά συμφέροντα της Γαληνοτάτης.

εφαρμογή νέας θρησκευτικής πολιτικής απέναντι στην καθόλου ευκαταφρόνητη αριθμητικά μερίδα των ελληνορθόδοξων Βενετών υπηκόων, θέλοντας έτσι να εξασφαλίσει, ανάμεσα στα άλλα, ένα πολύτιμο σύμμαχο απέναντι στον τουρκικό κίνδυνο. Φυσικά, δεν θα πρέπει να παραθεωρείται το γεγονός ότι ο Sarpi ήταν πρώτα απ' όλα Βενετός, γι' αυτό και στις γνωμοδοτήσεις του διακρίνεται η έντονη προσπάθειά του να διασφαλίσει πρώτα και κύρια το βενετικό συμφέρον⁴.

Κατά τη διάρκεια της έρευνάς μας, διαπιστώθηκε ότι οι γνωμοδοτήσεις του Sarpi που αφορούν τον Ιόνιο χώρο αναφέρονται σε ήσσονα ζητήματα. Αυτό συνέβη επειδή στα χρόνια του δεν ανέκυψαν αξιοσημείωτες διαμάχες ανάμεσα στο καθολικό και στο ορθόδοξο δόγμα, αλλά ούτε και σημαντικά εσωτερικά προβλήματα στην ορθόδοξη εκκλησία. Τα πνεύματα οξύνονται ανάμεσα στους λατίνους και στους ορθόδοξους των Ιόνιων νησιών κατά τα τέλη της ζωής του - και συγκεκριμένα από το έτος που ιδρύθηκε η *Congregazione "de Propaganda Fide"* (1622) και στη συνέχεια-, ενώ διχόνοιες θα ξεσπάσουν στους κόλπους της ορθόδοξης εκκλησίας κατά τα τέλη της τρίτης δεκαετίας του 17ου αιώνα, δηλαδή με την εμφάνιση των φιλόδοξων προθέσεων του αρχιεπισκόπου Κεφαλονιάς και Ζακύνθου Νικόδημου Μεταξά⁵.

Στις 22 Απριλίου 1614, ο Sarpi θα κληθεί να γνωμοδοτήσει για το

4. Για όλα τα παραπάνω στοιχεία, καθώς και για τη σημαντικότερη βιβλιογραφία σχετικά με τον Sarpi, τις γνωμοδοτήσεις του και τη ρήξη του με την Αγία Έδρα, το *Interdetto* και την αναμορφωτική προσπάθεια των *giovani* βλ. Σ. Δ. ΜΠΙΡΤΑΧΑΣ, ό.π. Θα πρέπει επίσης να επισημανθεί ότι Ιταλοί μελετητές αποδίδουν το ενδιαφέρον του Sarpi για την ορθόδοξη εκκλησία 1) σε διπλωματικούς λόγους (ότι δηλ. γι' αυτόν οι ελληνορθόδοξοι χρησίμευαν σαν ένα μέσο εκβιασμού της Ρώμης, δηλ. ως απειλή για μια ενδεχόμενη απόσχιση των Βενετών από την καθολική εκκλησία και προσχώρηση στην ορθόδοξη), και 2) και κυριότερο στις ιστορικές σχέσεις που είχαν δημιουργηθεί και εδραιωθεί ανάμεσα σε αυτή την κοινότητα πιστών (ελληνορθόδοξων) και στο βενετικό κράτος (GIUSEPPE TREBBI, Recensione: "VITTORIO FRAJESE, *Sarpi scettico. Stato e Chiesa a Venezia tra Cinque e Seicento*, Bologna 1994", *Studi Veneziani* n.s. XXXI (1996), σ. 272).

5. Για το Νικόδημο Μεταξά και τα προβλήματα που ανέκυψαν κατά τη διάρκεια της αρχιερατείας του βλ. μεταξύ άλλων LETTERIO AUGLIERA, *Libri, politica, religione nel Levante del Seicento. La tipografia di Nicodemo Metaxas primo editore di testi greci nell' Oriente ortodosso*, Venezia 1996· ΜΑΡΙΑ ΣΠΑΝΟΥ - Σ. Δ. ΜΠΙΡΤΑΧΑΣ, "Θρησκευτικές ζυμώσεις" στη βενετοκρατούμενη Ζάκυνθο και ο "κόσμος" ενός καθολικού *predicatore* το 1640, εργασία που ανακοινώθηκε στο Διεθνές Συνέδριο με τίτλο "Άγιοι και εκκλησιαστικές προσωπικότητες στη Ζάκυνθο" (Ζάκυνθος, 6-9 Νοεμβρίου 1997).

ζήτημα της παραχώρησης από το βενετικό κράτος του δικαιώματος της λειτουργίας και της κάρπωσης των εισοδημάτων των ορθόδοξων εκκλησιών δημοσίου δικαίου (*di ius patronato pubblico*) στη Ζάκυνθο και στην Κεφαλονιά. Στη σχετική γνωμοδότηση, που φέρει τον τίτλο “*Sopra la provvisione delle chiese di rito greco di Zante et Ceffalonia*”⁶, περιγράφει λεπτομερειακά τον τρόπο με τον οποίο θεωρεί ότι πρέπει να πραγματοποιείται η πλήρωση της θέσης του λειτουργού και επικαρπωτή των εισοδημάτων (“*provveditor del luoco*”) της κάθε ορθόδοξης εκκλησίας, όταν αυτή χηρεύει. Ειδικότερα η διαδικασία που προτείνει είναι η ακόλουθη: πρώτα απ’ όλα θα πρέπει να κοινοποιείται και στα δύο νησιά ότι οποιοσδήποτε κληρικός θεωρεί τον εαυτό του ικανό για τη σωστή διακυβέρνηση της εκκλησίας και επομένως θα ήθελε να συμπεριληφθεί το όνομά του στον προτεινόμενο πίνακα με τα ονόματα των υποψηφίων, δεν έχει παρά να το δηλώνει στη γραμματεία της τοπικής διοίκησης· ακολούθως θα πρέπει να αποστέλλονται τα ονόματα των υποψηφίων στο *Collegio*, το οποίο θα αποφασίζει για την αποδοχή του πιο ικανού και αξιόλογου προσώπου. Όσον αφορά στη γνωστοποίηση της προκήρυξης στους ενδιαφερόμενους, πιστεύει ότι αυτή δεν πρέπει να γίνεται σε δημόσιους χώρους· πρώτον, γιατί δεν είναι ο πιο ενδεδειγμένος τρόπος για εκκλησιαστικές υποθέσεις και δεύτερον γιατί οι δημόσιες προκηρύξεις σκοπό έχουν να δηλοποιήσουν το γεγονός στους λαϊκούς και όχι στους κληρικούς, οι οποίοι λόγω του λειτουργήματός τους δεν πρέπει να συχνάζουν σε τέτοιου είδους μέρη. Αλλά κι αν ακόμη η αναγγελία γινόταν στην εκκλησία τις μέρες των αργιών, κατά τις οποίες τελείται η θεία λειτουργία, το γεγονός θα το πληροφορούνταν όχι μόνο οι κληρικοί, αλλά και οι λαϊκοί που δεν έχουν καμιά σχέση με αυτό, καθότι ο διαγωνισμός αφορά μόνο στους ιερωμένους. Γι’ αυτό το λόγο, συνιστά ως πιο συνετή την εφαρμογή του καθεστώτος που ίσχυε για την παραχώρηση των λατινικών ενοριακών ναών· την τοιχοκόλληση δηλαδή της προκήρυξης του διαγωνισμού στην πόρτα της συγκεκριμένης εκ-

6. Venezia, Archivio di Stato, *Consultori in iure*, filza 12, ff. 30r-30v το έγγραφο αυτό δημοσιεύεται στο παράρτημα της παρούσας εργασίας (έγγραφο 1). Πρβλ. Milano, Biblioteca Braidense, *Sarpi, Consulti in iure*, vol. 2, f. 12v: “*Parere del padre Maestro Paulo circa il modo di proveder alle chiese di rito greco delle isole di Zante e Cefalonia*”· BARTOLOMEO CECCHETTI, *La Repubblica di Venezia e la Corte di Roma nei rapporti della religione*, II, Venezia 1874, σ. 416· GIORGIO FEDALTO, *Paolo Sarpi e la Chiesa ortodossa nella Repubblica di Venezia, Atti del Convegno di studio fra Paolo Sarpi dei Servi di Maria*, Venezia, 28-29-30 ottobre 1983, a cura di Pacifico Branchesi e Corrado Pin, Venezia 1986, σ. 267-268 και σημ. 7· V. FRAJESE, *Sarpi scettico. Stato e Chiesa a Venezia tra Cinque e Seicento*, Bologna 1994, σ. 415-416 και σημ. 84.

κλησίας, καθώς και στην πόρτα του μητροπολιτικού ναού του τόπου. Έτσι λοιπόν και στην περίπτωση των ορθόδοξων εκκλησιών, θα μπορούσε να δίνεται εντολή στον προβλεπτή του νησιού να φροντίζει για την εφαρμογή των παραπάνω ενεργειών και επιπρόσθετα να λαμβάνεται μέριμνα για την πραγματοποίηση παρόμοιας τοιχοκόλλησης και στην πόρτα της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου των Ελλήνων στην πόλη της Βενετίας⁷.

Στη συνέχεια ο Sarpi ασχολείται με την προέλευση-καταγωγή των ατόμων, στα οποία παραχωρούνται τέτοιου είδους *benefici*, δηλ. ιδρύματα που αποφέρουν στον επικαρπωτή τους εισοδήματα. Σημειώνει ότι πρέπει να προτιμώνται οι αυτόχθονες κάτοικοι, επειδή αυτό συμβαδίζει 1) με το πνεύμα των Κανόνων της Εκκλησίας, 2) με τη βούληση των ιδρυτών των ιερών αυτών ιδρυμάτων, 3) με την ικανοποίηση των ντόπιων υπηκόων της Βενετίας και 4) με την αγάπη και τη φιλανθρωπία που υποχρεώνεται να επιδεικνύει η πολιτεία απέναντι στους πολίτες της. Εξάλλου υποστηρίζει ότι σύμφωνα και με το μέχρι τότε ισχύον έθος μόνο σε δύο περιπτώσεις δεν εφαρμοζόταν η τακτική αυτή: όταν δεν βρισκόταν κάποιο αξιόλογο πρόσωπο ανάμεσα στους γηγενείς κατοίκους και παράλληλα παρουσιαζόταν κάποιος ξένος με προσόντα, για τα οποία η θεία και η ανθρώπινη ωφέλεια (τόσο η κρατική, όσο και των πιστών) επέβαλλαν την αποδοχή του. Επομένως, όταν συντρέχουν αυτοί οι λόγοι, η πολιτεία δεν είναι υποχρεωμένη να επιλέγει κάποιον από τους αυτόχθονες υπηκόους της⁸.

Βέβαια, η εκλογή ενός ατόμου στο αξίωμα του εκκλησιαστικού λειτουργού που απολαμβάνει και εισοδήματα, ντόπιου ή ξένου, σημαίνει αυτόματα ότι αυτός είναι υποχρεωμένος να διαμένει μόνιμα στο μέρος που βρίσκεται το ευεργέτημα, έτσι ώστε να προνοεί για την προαγωγή της θείας λατρείας και τον πολλαπλασιασμό των αγαθών του ευεργετήματος. Γι' αυτό ο Sarpi επιστά την προσοχή στις τοπικές βενετικές αρχές: όταν παρατηρείται απουσία του δικαιούχου της επικαρπίας για διάστημα πάνω από ένα μήνα χωρίς προηγούμενη άδειά τους, θα πρέπει να διενεργούν αμέσως κατάσχεση των εισοδημάτων του ευεργετήματος: αυτά μάλιστα να χρησιμοποιούνται για κατασκευαστικά, διακοσμητικά και άλλου είδους ωφέλιμα έργα για τη συγκεκριμένη εκκλησία⁹.

7. Παράρτημα, έγγραφο 1, f. 30r.

8. Παράρτημα, ό.π., f. 30r.

9. Παράρτημα, ό.π., f. 30v. Στο σημείο αυτό κρίναμε αναγκαίο να παραθέσουμε ορισμένα διαφωτιστικά στοιχεία για τις εκκλησίες και τις μονές δημοσίου δικαίου (*ius patronato pubblico*), για να μπορέσει ο αναγνώστης να αποκτήσει μια όσο το δυνατόν πληρέστερη εικόνα για το ζήτημα:

Από όσα ξέρουμε μέχρι σήμερα, με την κατάκτηση των Ιόνιων νησιών από τη Βενετία πολλοί από τους τότε σωζόμενους ναούς και τις μονές περιήλθαν στην εξουσία της με

τη μορφή του *ius patronato*. Το δικαίωμα αυτό, στο οποίο συμπεριλαμβανόταν η διαχείριση και η κάρπωση των εισοδημάτων των ιερών αυτών χώρων, το παραχωρούσε η ίδια σε πρόσωπα που ήταν στην υπηρεσία της ή σε ιερείς. Η παραχώρηση ήταν “προσωπική”, αλλά μετατρέποταν σε “κληρονομική” στην περίπτωση που αποδέκτες ήταν οικογένειες· τότε το δικαίωμα μπορούσε να μεταβιβαστεί μόνο σε νόμιμους διαδόχους και όχι σε τρίτα πρόσωπα. Το δικαίωμα απαγορευόταν να πωληθεί ή να ανταλλαγεί με κάποιο υλικό αγαθό, αφού λογίζόταν ως πνευματικό. Σε περίπτωση θανάτου του δικαιούχου ή έλλειψης άμεσων διαδόχων το ευεργέτημα επέστρεφε στο κράτος, ενώ απαγορευόταν να περιέλθει στην κυριότητα των δανειστών του αποθανόντος. Για να είναι νόμιμη η παραίτηση του ευεργετούμενου από τα δικαιώματά του προς όφελος κάποιου συγγενικού προσώπου έπρεπε να εγκριθεί από την πολιτεία. Η παραχώρηση γινόταν με έκδοση σχετικού διατάγματος από τη Γερουσία υπό ορισμένους όρους· μάλιστα ένας από τους όρους αυτούς υποχρέωνε το δικαιούχο, αν δεν είχε ασπασθεί το μοναχικό βίο, να χειροτονηθεί ιερομόναχος μέσα σε καθορισμένη προθεσμία, εφόσον επρόκειτο να δεχτεί την παραχώρηση μονής. Όταν το εκκλησιαστικό ευεργέτημα περιλάμβανε τη φροντίδα και τη διαποίμανση πιστών, ο δικαιούχος ήταν υποχρεωμένος να διαμένει μόνιμα στον τόπο του ευεργετήματος. Έπρεπε επίσης να έχει την ηλικία και τα προσόντα που προβλέπαν σε κάθε περίπτωση οι βενετικοί νόμοι. Το *ius patronato* παραχωρούνταν είτε σε όσους δεν απολάμβαναν άλλο ευεργέτημα, είτε και σ’ εκείνους που είχαν ήδη αποδεχτεί κάποιο άλλο, το οποίο όμως δεν επαρκούσε για να τους συντηρήσει· όμως, σύμφωνα με το νόμο, προτιμούνταν ο πτωχότερος και εκείνος που δεν είχε ήδη αποδεχτεί άλλο ευεργέτημα. Επιπρόσθετα, οι ευεργετούμενοι έπρεπε να κρατούν ακριβή λογαριασμό των εσόδων τους, να διαθέτουν το ένα τρίτο από αυτά για επισκευές και άλλες έκτακτες ανάγκες και σε τακτά χρονικά διαστήματα να υπόκεινται στον έλεγχο των οικονομικών υπηρεσιών του προβλεπτή. Γι’ αυτές τις διατάξεις και ότι άλλο αφορά στις εκκλησίες *di ius patronato pubblico* βλ. MARCO FERRO, *Dizionario del diritto comune e veneto*, vol. I, Venezia 1845², σ. 250 κ.ε. (*beneficio*), 415-416 (*collazione*) και vol. II, Venezia 1847², σ. 31-37 (*giuspatronato*); G. POJAGO, *Le Leggi Municipali delle Isole Ionie dall’anno 1386 fino alla caduta della Repubblica Veneta*, vol. II, Corfù 1848, σ. 163-164 (απόσπασμα από τον εκκλησιαστικό κανονισμό που εκδόθηκε στη Ζάκυνθο από το γενικό προβλεπτή της Θάλασσας Agostin Sagredo στις 26 Αυγούστου 1754 και επικυρώθηκε από τη βενετική Γερουσία στις 29 Μαΐου 1755)· Π. ΧΙΩΤΗΣ, *Ιστορική έκθεση και έγγραφα περί τιμαρίων Κερκύρας, Κέρκυρα 1865*, σ. 16 κ.ε.· Α. Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΗΣ, *Περί της οικονομικής διοικήσεως της Επτανήσου επί βενετοκρατίας*, τ. Α’, Αθήνα 1914, σ. 237-238· Μ. Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, *Αλοΐσιος Αμβρόσιος Γραδενίδος (1616ci-1680)*, *Επετηρίς του Μεσαιωνικού Αρχείου* 5 (1955), 128-148· ΖΑΧΑΡΙΑΣ ΤΣΙΡΠΑΝΔΗΣ, *Ο Ιωάννης Πλουσιαδηνός και η σιναϊκή εκκλησία του Χριστού Κεφαλά στο Χάνδακα*, *Θησαυρίσματα* 3 (1964), σ. 5, σημ. 1· ΝΙΚΟΛΑΟΣ Ι. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, *Τιμαριωτισμός και έπιμορτος άγροληψία έν Έπτανήσφ επί Βενετοκρατίας*, *Πρακτικά Γ΄ Πανιωνίου Συνεδρίου*, τ. Β’, Αθήνα 1969, σ. 182 και σημ. 2, 185 και σημ. 2· ΔΗΜΗΤΡΗΣ Χ. ΚΑΠΑΔΟΧΟΣ, *Ναοί και μοναστήρια Κέρκυρας-Παζών & Θωρών στα μέσα του ΙΗ΄ αιώνα* (Σύμφωνα με ανέκδοτα έγγραφα του Ιστορικού Αρχείου Κέρκυρας), Αθήνα 1994, σ. 48· IRENE ANDRIOTTI, *Beni ecclesiastici e istituzioni fiscali a Corfù: la Chiesa di San Zorzi Ipsilò (XVIII secolo)*, *Levante veneziano. Aspetti di storia delle Isole Ionie al tempo della Serenissima* (Quaderni di Cheiron 2), a cura di Massimo Costantini ed Alike Nikiforou, Roma 1996, σ. 40, 41 και σημ. 10· ANNA PIZZATI, *Commende e politica ecclesiastica nella Repubblica di Venezia tra ‘500 e ‘600*, Venezia 1997.

Με αυτές τις σκέψεις, ο σύμβουλος της Γερουσίας τελειώνει τη θεωρητική τεκμηρίωση του ζητήματος και περνά στην πρακτική, γνωστοποιώντας μάλιστα το λόγο της συγγραφής της γνωμοδότησής του: ο παπα-Ανανίας Κάνδηλας και ο αρχιεπίσκοπος Διονύσιος Σιγούρος¹⁰ είχαν απευθύνει αιτήσεις προς την Αυθεντία, με τις οποίες ζητούσαν ο μεν πρώτος να του παραχωρηθεί η εκκλησία της Παναγίας της Φανερωμένης στην πόλη της Ζακύνθου¹¹ —είχε παραχωρηθεί στις αρχές του 17ου αιώνα στον αποθανόντα πατέρα του παπα-Θεόφιλο Κάνδηλα, αλλά τα τελευταία δύο χρόνια είχε περάσει στα χέρια του παπα-Διονύσιου Γεραρλή—, ο δε Σιγούρος να παραιτηθεί από τη θέση του ηγουμένου και επικαρπωτή των εισοδημάτων της μονής της Παναγίας της Αναφωνήτριας στη Ζάκυνθο¹² προς όφελος του ανιψιού του. Ο Sarpi αρνείται την ικανοποίηση του αιτήματος του Κάνδηλα, υπόσχεται όμως επανεξέταση της υπόθεσης στο μέλλον. Αλλά και στη δεύτερη περίπτωση δε βρίσκει κάποιο λόγο που να δικαιολογεί την έγκριση της αίτησης του Διονύσιου Σιγούρου αλλά ούτε και τη λήψη σχετικής απόφασης, καθόσον μάλιστα ένα τέτοιο δεικασμένο θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί και από οποιονδήποτε άλλο που θα ήθελε να πράξει το ίδιο. Εξάλλου, η παραχώρηση του ευεργετήματος από την πολιτεία ίσχυε στο διηνεκές και επομένως ο Διονύσιος είχε το δικαίωμα να το μεταβιβάσει στον ανιψιό του πριν ή μετά το θάνατό του, εφόσον μάλιστα ο τελευταίος ήταν πρόσωπο άξιο, όπως λεγόταν. Παράλληλα όμως, εκφράζει και τη δική του άποψη για την παραίτηση από τη λειτουργία και τη διαχείριση των εκκλησιών που παραχωρεί το κράτος, υποστηρίζοντας ότι αυτή 1) αποτελεί κατάχρηση, καθώς η παραχώρηση μετατρέπεται σε κληρονομική, με κίνδυνο να αναλάβουν στο μέλλον τη διαχείριση του ευεργετήματος άτομα ανάξια και 2) αντίκειται στη βούληση

10. Πρόκειται για τον μετέπειτα άγιο Διονύσιο. Γι' αυτόν και για τη σχετική βιβλιογραφία βλ. ΛΕΩΝΙΔΑΣ Χ. ΖΩΗΣ, Ο Άγιος Διονύσιος ο εκ Ζακύνθου, Αθήνα 1924². ΝΤΙΝΟΣ ΚΟΝΟΜΟΣ, Άγιος Διονύσιος ο πολιούχος Ζακύνθου, Ιερά Μονή Στροφάδων και Αγίου Διονυσίου Ζακύνθου 1996².

11. Για την εκκλησία της Παναγίας της Φανερωμένης βλ. Α. Χ. ΖΩΗΣ, Λεξικόν Ιστορικών και Λαογραφικών Ζακύνθου, τ. Α', Αθήνα 1963, σ. 675-676· Ν. ΚΟΝΟΜΟΣ, Ναοί και Μονές στη Ζάκυνθο, Αθήνα 1964, σ. 11-26· Ν. ΚΟΝΟΜΟΣ, Εκκλησίες και Μοναστήρια στη Ζάκυνθο, Αθήνα 1967, σ. 173-177.

12. Για τη μονή της Παναγίας της Αναφωνήτριας (Αναφωνήτρα του Φλαμπουριάρη) βλ. Α. Χ. ΖΩΗΣ, ό.π., σ. 45-48· Ν. ΚΟΝΟΜΟΣ, Ναοί και Μονές, ό.π., σ. 32-36· Ν. ΚΟΝΟΜΟΣ, Εκκλησίες και Μοναστήρια, ό.π., σ. 17-20. Η μονή είχε παραχωρηθεί στο Διονύσιο Σιγούρο το 1568-1569 (Ν. ΚΟΝΟΜΟΣ, Εκκλησίες και Μοναστήρια, ό.π., σ. 18· Ν. ΚΟΝΟΜΟΣ, Αγ. Διονύσιος, ό.π., σ. 21, 81-87).

της πολιτείας να προκηρύσσει δημόσια διαγωνισμό για την παραχώρηση των ευεργετημάτων αυτών¹³.

Στις 2 Μαΐου 1616, ο Sarpi επανέρχεται με νέα γνωμοδότηση στο ζήτημα της παραχώρησης (*ius patronato*) μοναστηριών και εκκλησιών από το βενετικό κράτος σε διάφορα σημαίνοντα πρόσωπα ή σε υπηκόους που είχαν προσφέρει σ' αυτό πολύτιμες υπηρεσίες. Το *consulto* αυτό φέρει τον τίτλο “*Sopra la vacanza delle chiese greche*”¹⁴. Στο προοίμιο της ανάλυσης του θέματος τίθενται τα ερωτήματα: 1) της νομιμότητας να παραχωρηθεί εκκλησία μόνο με σχετική απόφαση του προβλεπτή του νησιού και 2) της αναγκαιότητας να επικυρωθεί η απόφαση αυτή από το λατίνο επίσκοπο και την κεντρική βενετική διοίκηση. Ο Sarpi υποστηρίζει ότι το δικαίωμα παραχώρησης ορθόδοξων εκκλησιών ανήκε πάντοτε αποκλειστικά στην πολιτεία, χωρίς να είναι απαραίτητη η παρέμβαση των εκκλησιαστικών αρχών. Στηριζόμενος λοιπόν στη συνήθη βενετική αρχή να αποφεύγονται οι νεωτερισμοί στα εκκλησιαστικά πράγματα, θεωρεί δίκαιη τη διατήρηση του κρατικού αυτού προνομίου· το κράτος έχει τη δυνατότητα να μεριμνά για την άσκηση αυτής της εξουσίας του είτε απευθείας (μέσω των κεντρικών κυβερνητικών οργάνων), είτε μέσω του αντιπροσώπου του στο νησί, ο οποίος είναι σε θέση να περιφρουρεί τα κρατικά συμφέροντα, μια και οι πράξεις του ελέγχονται άμεσα από την κεντρική διοίκηση. Με βάση αυτά τα δεδομένα, θεωρεί αποκλειστικά υπεύθυνο για την παραχώρηση του ναού της Παναγίας της Ευαγγελίστριας¹⁵ τον προβλεπτή Ζακύνθου Almoḡo Barbaro¹⁶, ενώ κρίνει καινοφανή και επιζήμια την παρέμβαση των εκκλησιαστικών αρχών¹⁷.

13. Παράρτημα, ό.π., f. 30v. Για το ζήτημα της παραίτησης (*rinuncia*) και των συνεπειών της βλ. F. GILLMANN, *Die Resignation der Benefizien*, *Archiv für katholische Kirchenrecht* 80 (1900), 50-79, 346-378, 523-569, 665-708 και 81 (1901), 223-242, 433-460· P. G. CARON, *La rinuncia all'ufficio ecclesiastico nella storia del diritto canonico, dall'età apostolica alla Riforma cattolica*, Milano 1946.

14. Venezia, Archivio di Stato, *Consultori in iure*, filza 12, f. 304r; το έγγραφο αυτό δημοσιεύεται στο παράρτημα της παρούσας εργασίας (έγγραφο 2). Περίληψη του εγγράφου υπάρχει στη filza 422, χωρίς αρίθμηση (1616, 2 maggio), της ίδιας αρχαιακής σειράς. Πρβλ. Milano, Biblioteca braidense, *Sarpi, Consulti in iure*, vol. 2, f. 27v. “*Parere del padre Maestro Paulo Sorpa la provvisione alle chiese greche*”, 2 maggio 1616· B. CECCHETTI, ό.π., σ. 420· V. FRAJESE, *Sarpi scettico*, ό.π., σ. 416 και σημ. 85.

15. Α. Χ. ΖΩΗΣ, ό.π., σ. 205· Ν. ΚΟΝΟΜΟΣ, *Ναοί και Μονές*, ό.π., σ. 87-89· Ν. ΚΟΝΟΜΟΣ, *Εκκλησίες και Μοναστήρια*, ό.π., σ. 53.

16. Προβλεπτής Ζακύνθου κατά το διάστημα 1615-1616 (ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΚΑΤΡΑΜΗΣ, *Φιλολογικά ανάλεκτα Ζακύνθου*, Ζάκυνθος 1880, σ. 67).

17. Παράρτημα, έγγραφο 2, f. 304r. Πληροφορίες για τις εκκλησίες *di ius patronato pubblico* της Ζακύνθου αντλούμε από την έκθεση του προβλεπτή Ζακύνθου Bartolomeo

Στα *consulti* αυτά, ο Sarpi γνωμοδοτεί για ζητήματα σχετικά με εκκλησίες και μοναστήρια *di ius patronato pubblico*, παρά το γεγονός ότι δεν διασαφηνίζει απόλυτα την έννοια αυτή. Ιδιαίτερα στη δεύτερη γνωμοδότησή του (2 Μαΐου 1616) περιπλέκει κατά κάποιον τρόπο τα πράγματα, όταν λέει ότι: “*che non si ha da dir che le chiese greche siano de iure patronatus, ma che sono di piena, et intiera auctorità del prencipe*”, χωρίς όμως να μας εξηγήσει ποιους ναούς ακριβώς εννοεί¹⁸.

Οι προτάσεις του Sarpi ακολουθούν σε γενικές γραμμές τις ισχύουσες

Paruta προς τη βενετική Γερουσία στα τέλη του 16ου αιώνα: “*Sono sopra quell’isola molte chiese greche iuspatronato della Serenità vostra, le quali sono in caso di vacantia conferite da quel proveditor à quelli preti greci, con conditione, non solo di officiarle, ma anco di tenerle in conto, e in colmo, molti de quali preti per assicurarsi che non possino mai esserli tolte vengono à supplicare dalla Serenità vostra la confirmatione et l’ ottengono, et ad altri anco vengono concesse delle prime vacanti; ne dall’hora, che principiano à possederle, mai le racconciano, ma le lassano ruinare dalle fondamenta et cio causa che essendo maritati, et havendo figliuoli, attendono accumulare per essi, et per la moglie, non curando della chiesa, se non intanto in quanto cavano utile da essa, per nutrire la sua casa, et molte volte vengono dalla Serenità vostra che è benignissima et fanno confermare le sue chiese in qualche d’uno de suoi figliuoli, facendole per questa via sue hereditarie, da che nasce che tutte indifferente sono ruinate, et al parer mio per servitio di Dio, et della Serenità vostra saria bene commetter al proveditor che non conferisca dette chiese se non à tempo, il qual tempo passato, dovessero esser rivedute dal proveditor che si ritrovasse in quel Reggimento in libertà del quale fosse il confermarle ò non in quelli papà che le havessero fin all’hora possesse, secondo de loro buone vite, et secondo, che esse chiese fossero state ben tenute, overo di far elettione in luogo de quelli, che havessero demeritato, et con questo modo certo saria meglio servitio <di> Dio, et lei si conserverebbe le chiese, ben conditionate, non intendendosi sotto questo ordine, et conditione la chiesa della Madonna Anafonitra posta nel capo dell’isola perché è monasterio de calogeri et se li fà l’abbate in vita, la qual chiesa è molto ben governata, il che so havendola visitata due volte*” (Venezia, Archivio di Stato, Collegio, Relazioni di ambasciatori, rettori ed altre cariche, b. 87, fasc. 260, *Relazione di Bartolomeo Paruta, proveditor del Zante*, 11 dicembre 1592 (L.C.)).

18. Οι εκκλησίες των Ιόνιων νησιών, ανάλογα με το κτητορικό δίκαιο στο οποίο ενέπιπταν, διακρίνονταν σε δημόσιες (*di ius patronato pubblico*) (βλ. παραπάνω σημ. 9), σε ιδιωτικές (*di ius patronato privato*) (βλ. I. ANDRIOTTI, ό.π., σ. 39-58, όπου και η σχετική βιβλιογραφία) και σε συναδελφικές (βλ. Ν. Γ. ΜΟΣΧΟΝΑΣ, Θρησκευτικές αδελφότητες λαϊκών στα Ιόνια νησιά, *Σύμμεικτα* 7 (1987) 193-204, όπου και η σχετική βιβλιογραφία). Και παρά το γεγονός ότι δεν υπάρχουν ακριβή ποσοτικά στοιχεία, φαίνεται ότι οι περισσότεροι από τους ναούς που είχαν χρήση ενοριακή ανήκαν σε αδελφότητες, έτσι που οι έννοιες συναδελφικού και ενοριακού ναού να συμπίπτουν (Ν. Γ. ΜΟΣΧΟΝΑΣ, ό.π., σ. 203). Ανεξάρτητα από τις κατηγορίες αυτές, υπήρχαν και τα λεγόμενα “σταυροπήγια”, δηλαδή εκκλησίες και μονές που υπάγονταν απευθείας στο Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης.

διατάξεις που περιλαμβάνονταν στις κατά καιρούς αποφάσεις της Γερουσίας σχετικά με την παραχώρηση εκκλησιών και μοναστηριών *di ius patronato pubblico* του βενετοκρατούμενου ελληνικού χώρου και ειδικότερα των Ιόνιων νησιών· η ισχύς των διατάξεων αυτών θα εξακολουθήσει να ανανεώνεται με μελλοντικά θεσπίσματα της Γερουσίας και των γενικών προβλεπτών της Θάλασσας, κάθε φορά που διαπιστωνόταν ότι εξαιτίας της μη τήρησής τους δημιουργούνταν σκάνδαλα και ανωμαλίες στη διαχείριση και στην πνευματική πρόοδο των ιερών αυτών χώρων. Επομένως, οι γνωμοδοτήσεις του Sagri φαίνεται να συντηρούν την πάγια τακτική των Βενετών να μην επιτρέπουν την εισαγωγή καινοτομιών στα εκκλησιαστικά πράγματα. Ανεξάρτητα από τις δυσκολίες που παρουσιάζει η ερμηνεία των γνωμοδοτήσεων αυτών, η υπόθεση παρουσιάζει ενδιαφέρον, κυρίως γιατί δείχνει την ευστροφία και την ευελιξία του βενετού θεολόγου, ο οποίος αποφεύγει να προτείνει απόψεις που θα αφαιρούσαν αρμοδιότητες από τις πολιτικές αρχές της Βενετίας, ερμηνεύοντας με το δικό του τρόπο τη βούληση του νομοθέτη. Αν και ιερωμένος, θα απεκδυθεί το συντηρητισμό του καθολικού κλήρου της εποχής και θα ανταποκριθεί πλήρως στα καθήκοντα του δημόσιου λειτουργού του βενετικού κράτους. Ως προπαρασκευαστικό όργανο της βενετικής θρησκευτικής πολιτικής, προσπαθεί να υιοθετήσει τα βυζαντινά αρχέτυπα στις σχέσεις Κράτους - Εκκλησίας και να κατευθύνει τη Γερουσία προς την εφαρμογή ενός είδους “καισαροπαπισμού”, που να διασφαλίζει πρώτα και κύρια το κρατικό συμφέρον. Με τις ενέργειές του συμβάλλει στην παγίωση της ιδιόμορφης βενετικής θρησκευτικής πολιτικής, η οποία στην ουσία δεν είναι παρά ένα πολιτικό φαινόμενο το οποίο προσδιορίζει το βενετικό κράτος ως μια πολιτικο-θρησκευτική κοινότητα που κάτω από την προστασία του αγίου Μάρκου επιτρέπει την παραχώρηση ακόμη και επισκοπικών αρμοδιοτήτων στις πολιτικές αρχές. Κάτω από αυτό το πρίσμα, ο Sagri επεμβαίνει με τρόπο διπλωματικό, όταν αντιλαμβάνεται ότι η ορθόδοξη ή η λατινική ιεραρχία αποκτά εξουσία που ξεπερνά τα επιτρεπτά όρια και δεν ελέγχεται απόλυτα από τη Γαληνοτάτη. Έτσι και στην περίπτωση μας υποστηρίζει το ισχύον καθεστώς στα Ιόνια νησιά, την απονομή δηλαδή εκκλησιαστικών οφφικίων σε πρόσωπα της αρεσκείας της Βενετίας και των αντιπροσώπων της, γεγονός που θα μπορούσε να θεωρηθεί αντίθετο με την αυτονομία της ορθόδοξης εκκλησίας σε ζητήματα εσωτερικής φύσης. Όπως πολύ σωστά σημειώνει ο G. Fedalto, οι ορθόδοξοι θα προτιμούσαν να διατηρούν οι ίδιοι το δικαίωμα αυτό, γιατί ανήκαν σε εκκλησία διαφορετικού δόγματος και τουλάχιστον τυπικά υπάγονταν στην πνευματική εξουσία του πατριάρχη

της Κωνσταντινούπολης¹⁹. Αντικειμενικός του σκοπός δεν ήταν βέβαια να υποταχθεί το ορθόδοξο στοιχείο των Ιόνιων νησιών στη δικαιοδοσία της λατινικής εκκλησίας και των οργάνων της, αλλά να τεθεί κάτω από την “προστατευτική” σκέπη της Δημοκρατίας του αγίου Μάρκου²⁰.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ*

1.

Venezia, Archivio di Stato, *Consultori in iure*, filza 12, ff. 30r-30v : “*Sopra la provisione delle chiese di rito greco di Zante et Ceffalonia*”, 22 aprile 1614.

l f. 30r 22 Aprile 1614.

Sopra la provisione delle chiese di rito greco di Zante et Ceffalonia.

Serenissimo Principe,

Havendo veduto per comandamento di Vostra Serenità le considerationi fatte de suoi rappresentanti sopra il muodo di provvedere alle chiese di rito greco delle isole di Zante et Cefalonia con quello che già è stato notato per deliberare in questa materia, concorro nel medesimo parere che sia maggior servizio de Dio et beneficio dei popoli et reputatione publica che quando quelle chiese restano vancanti dal proveditor del luoco sia pubblicamente notificato che qualonque si tiene idoneo per ben esercitar il governo di

19. G. FEDALTO, ό.π., σ. 268.

20. Κατά το Sarpi, η δικαιοδοσία του ορθόδοξου κλήρου στους πιστούς (ελληνορθόδοξους Βενετούς υπηκόους) ήταν μόνο πνευματική και μάλιστα περιορισμένη στο κήρυγμα και στη διδασκαλία· για οποιοδήποτε άλλο ζήτημα, μη σχετικό με αυτό το χώρο, τόσο ο παραπάνω κλήρος όσο και οι ελληνορθόδοξοι πιστοί ήταν ολοκληρωτικά υποκείμενοι στις βενετικές πολιτικές αρχές και στους νόμους τους (V. FRAJESE, Sarpi scettico, ό.π., σ. 366, 369).

* Κατά την έκδοση των εγγράφων χρησιμοποιήθηκαν τα εξής κριτικά σημεία: 1) <>, για παραλείψεις του γραφέα του κειμένου που συμπληρώνουμε και 2), για γράμματα που δεν μπορούμε να διαβάσουμε. Επίσης κατά τη μεταγραφή διατηρήσαμε την ορθογραφία του κειμένου, τροποποιώντας μόνο τον τονισμό των λέξεων και τη στίξη, καταργώντας την ευρεία χρήση κεφαλαίων γραμμάτων και αναλύοντας σιωπηρά τις συντομογραφίες. Τέλος, αποφύγαμε να σημειώσουμε τις διαγραμμένες λέξεις και φράσεις και να δηλώσουμε τα αποσπάσματα που βρίσκονται στα περιθώρια των εγγράφων, αφού κάτι τέτοιο θα καταστούσε την ανάγνωση και κατανόηση του κειμένου σχεδόν αδύνατη, μια και τα έγγραφα είναι γραμμένα σε πρόχειρη μορφή (*minute*).

quella chiesa et vuole esser proposto per concorrere debbia darsi in nota in quella cancelleria, il che sia anco notificato alli Greci in quella città et mandati li nomi di quelli che saranno notati in uno et l'altro luoco sia conferita la chiesa dall'Eccellentissimo Collegio al più meritevole et degno. Ma quanto al muodo della publica notificatione, non credo convenir molto che sia facia per proclama così perché non par muodo condecete nelle cose ecclesiastiche come anco perché li proclami si fanno per notificar al popolo non a religiosi che doverrebbero star ritirati dalli luochi publichi; si fugerrebbe questi inconvenienti facendo la notificatione la festa nella chiesa al tempo delli ufficii divini, ma questo ancora o in parte superfluo, poichè non occorre notificar al populo ma à soli religiosi; un terzo muodo sarrebbe imitando quel che si costuma nella collatione delle, parochiali latine chiese che per edito publico affisso alla porta della chiesa s'invita ciascuno al concorso vacante et alla principale ancora. Et havuta. Il qual modo io lodo più dal precedente.

Quando da Vostre Eccellenze per ne questo fosse approvato, si potrebbe ordinare al proveditore che succedendo vacanza per qualonque causa immediate facesse l'edito del concorso affigendolo alla porta della chiesa vacante et della principale del luoco et dasse anco aviso quando acciò si potesse affigergli uno alla porta della chiesa de S. Georgio de Greci, nel quale con complice parole si narasse la vacanza et s'invitasse a darsi in nota.

Nella collatione è cosa molta giusta il preferir ad ogn'altro li nativi del luoco. La chiesa antica ne ha fatto molti canoni et l'osservava inviolabilmente, questo è anco conforme alla sua mente di chi ha dotato et fabricato li luochi, et dà anco gran sodisfattione alli populi et è molto condecete alla carità piena del Principe verso li sudditi con tutto ciò, sicome anticamente così anco al presente in doi casi è giusto far altrimenti: et uno è quando tra li nativi del luoco non vi è persona meritevole; l'altro quando un foresterio sia di tal qualità che il servitio de Dio et publico constringa di ammeterlo. Et per tanto, seben è giusto preponer per li nativi del luoco, non è bene che il Principe si oblighi né dica di volerlo fare ma più sotto la facia con fatti. / f. 30v Per quel ponto ch'io vego tocato, della residenza, è grandissimo abuso che sia tenuto un titolo di chiesa et godute le rendite et emolumenti da chi non serve quella chiesa, questo è anco contra pia mente delli fondatori et di scandalo al popolo, et diminutione del culto divino. Et la provisione ad un inconveniente tale si può fare molto facilmente cometendo al proveditore che, quando alcun rettor de chiesa sia stato assente dal servitio di quella per un mese senza licenza, debbia sequestrarli le entrate et applicarle a fabrica o paramenti o altra cosa in beneficio della chiesa.

Et tutte queste provisioni non sono meno necessarie nelle chiese di rito greco che nelle latine; in quelle però che sono di raggione del Principe, in maniera che il religioso a chi sono sa quello confinte va al possesso senza altre bolle né patenti di superior ecclesiastico. Perché in quelle di iuspatronato, dove il Principe ha la preservatione et il superior ecclesiastico la institutione, non crederrei che fosse bene far novità alcuna circa il proponere editi, ma per conto della residenza sarrei di parere che all'istesso muodo fossero constretti a riedere per sequestro et privatione delle entrate, anco quelli che hanno le bolle dall'ecclesiastico.

Intorno alla supplica del papà Anania Candila che dimanda la chiesa di S. Maria Phaneromeni in luoco de suo padre defunto, essendo già 2 anni <che> passò in possesso il papà Dionisio Gherarli, qualonque potesse esser intervenuto qualche messo, non in culto legitimo, non crederei che ci potesse darli sodisfattione, poiché per publico decoro basta assai provvedere all'avvenire. Se però non vi fosse qualch'altro rispetto che non appari nelle scritture da me vedute.

Per la supplica dell'arcivescovo Dionisio Sicuro, abbate della Madona di Anaphonitria, che dimanda poter rinontiar al nipote allegando meriti et proprietà et della casa del nipote isteso, dirò riverentemente che non si vede nissuna raggione di esaudirla, imperoché essendo principe perpetuo porta così bene haver rispetto a quei menti doppo la morte di esso abbate come in vita et dare l'abbacia al nipote essendo sufficiente, come si dice, onde non vi è necessità alcuna di prevenire. Ma l'introdur la rinoncia nelle chiese che Vostra Serenità conferisce è introdur un'abuso di farle hereditarie et inpelar in persone indegne et anco contra la mente publica che mira a darle per concorso. Quando fosse confermato questo abbate, non mancherebbe raggione a qual si voglia altro che avesse pretentione di rinonciare; il che io dico considerando la cosa in sé medesima, poiché nel particolare, quando de Vostra Serenità sarà giudicato questo, l'ammettere qualche rinoncia nelle chiese di sua collatione, quel che le piacerà doverà da tutti esser stimato condecante.

2.

Venezia, Archivio di Stato, *Consultori in iure*, filza 12, f. 304r: "Per la vacanza delle chiese greche", 2 maggio 1616.

| f. 304r 2 Maggio 1616.

Per la vacanza delle chiese greche.

Sopra la provisione delle chiese greche vacanti, fui chiamato nel Collegio

delli Eccellentissimi Signori Savii solamente dalla .. dell'illustrissimo procurator Pasqualigo, savio in settimana, dove fu letta la fondatione d'una chiesa greca dell'isola del Zante et le collationi fatte da diversi magistrati et in particolare una fatta del medesimo Pasqualigo con altre scritte in questa materia, le quali per quel che mi pare furono portate da lui stesso. Quella chiesa, se ben non affermo assolutamente, mi par però che fosse questa della Madonna statocale Evangelista, lette le scritte fui ricercato, se il proveditore dell'isola poteva conferir tal chiesa et se vi era bisogno di conferma del vescovo, ovvero approbatione di Sua Serenità. Risposi che le chiese greche in tutti i tempi sono state conferrite dal secolare con piena autorità senza nessuna confirmatione di persona ecclesiastica et che per publico servitio è giusta cosa mantener tal potestà et autorità, che l'introdursi diversamente sarebbe di pregiudicio; che non si ha da dir che le chiese greche siano de iure patronatus, ma che sono di piena et intiera collatione del Principe; il quale può proveder di rettore o per se medesimo o per ministerio del suo rappresentante, come meglio le pare. Ma volendosi del mezzo del rappresentante, è sempre ben riservare il beneplacito del Principe per più sicura conservatione delle publiche ragioni et sopra quella mia risposta sarà fondata la nota fatta sotto il 10 decembre prossimo passato, seben questo fu più mesi inanzi.

Al presente eseguendo il commandamento di Vostra Serenità, dico l'istesso che il uescovo non debbe haver parte alcuna nella collatione di quella chiesa, la qual spettando totalmente all'autorità publica, sarrebbe pregiudicio farne parte all'ecclesiastico et che havendo l'illustrissimo proveditor Barbaro riservato il beneplacito di Sua Serenità, il concedere l'approbatione serve maggiormente per conservatione delle publiche ragioni.

RIASSUNTO

I “CONSULTI” DI PAOLO SARPI
RIGUARDANTI LA CHIESA ED I GRECI ORTODOSSI
SUDDITI VENEZIANI DELLE ISOLE IONIE

Nello studio si presentano gli scritti sarpiani, o meglio i *consulti* del *consultore*, *teologo e canonista* Paolo Sarpi diretti al Senato veneto, riguardanti la Chiesa orientale ed i sudditi ortodossi delle Isole Ionie. Attraverso i suddetti *consulti* — i quali si riferiscono alla concessione di chiese e monasteri di *ius patronato pubblico* a sudditi Greci — si tenta l’analisi del pensiero di Sarpi riguardo alla posizione ecclesiastica dell’etnia greca nello Stato veneziano. Il *maestro*, nonostante la sua simpatia per i Greci e l’ammirazione per la Chiesa orientale, rimarrà fedele servitore degli interessi della Serenissima in quanto, in ogni caso, cercherà di determinare la politica religiosa di Venezia in modo da permettere alle magistrature secolari di “usurpare” giurisdizioni di carattere episcopale e di avere il pieno controllo sulla Chiesa ortodossa e su quella Chiesa latina. Malgrado che la norma sarpiana contribuiva ad un equilibrio nei rapporti tra i due riti e limitava gli abusi del clero latino contro la popolazione greca, potrebbe scontrarsi con il principio dell’autonomia negli affari interni della Chiesa ortodossa, che i Greci avrebbero preferito mantenere per sé, sia in quanto Chiesa di rito diverso, sia in quanto dipendente dal patriarcato ortodosso di Costantinopoli.

STATHIS BIRTACHAS